

ІСТОРІЯ

О.Б. Бубенок

МУСУЛЬМАНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ

УКРАЇНА відноситься до тих країн, де з давніх часів перебували народи, основною релігією яких був іслам. І сьогодні в Україні проживають представники мусульманських народів. Необхідно зазначити, що на території Криму мусульмани традиційно представлені кримськими татарами, які являють собою тубільне населення і компактно проживають на території півострова, становлячи значний процент серед мусульман України. Решта мусульман в Україні – це прийшло населення.

Слід зазначити, що дана проблема в Україні за останні роки знайшла певне відображення в кількох наукових публікаціях. Так, ситуація з мусульманськими етнічними меншинами в Україні епізодично висвітлювалась у спеціальних інформаційно-довідкових виданнях, де давався загальний огляд етнічної ситуації в сучасній Україні. Серед цих видань варто виділити “Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні”, у якому відображені дані на матеріалах перепису 1989 р.¹ З іншого боку, довідник “Національні меншини в Україні” під редактуванням І. Вінниченка, відображає ситуацію на матеріалах перепису вже 2001 р.² Проте в цих виданнях мусульманське населення не є основним об’єктом дослідження. Особливо слід також виділити роботи В.І. Наулка, серед яких найбільш вагомою є монографія “Хто і відколи живе в Україні”, де в історичному аспекті показано процес формування сучасного етнічного складу населення України³. Аналогічні процеси відображені у двох його статтях, які увійшли до збірки “Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність”. Проте відомий етнолог приділяє дуже багато уваги процесу формування найбільш чисель-

них етнічних груп на території України і мало уваги – мусульманським народам України⁴.

З іншого боку, слід виділити роботи, присвячені окремим етнічним групам. Так, особливим попитом користується стаття А. Момрика “Кавказька діаспора в Україні”. Проте у даній роботі більше уваги приділено християнським, ніж мусульманським народам Кавказу на теренах сучасної України⁵. Особливо слід виділити публікації Р.І. Хаялі, присвячені історії кримських татар у ХХ ст.⁶ В 2005 р. вийшла стаття М. Алієвої “Утворення азербайджанської національної меншини в Україні та діяльність її національно-культурних товариств” – безпосередньо про азербайджанську діаспору⁷.

Проте в 2005 р. вже вийшли узагальнюючі публікації, що стосуються саме мусульманських народів. Серед них варто відзначити статтю С.В. Нетеси “До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України”, у якій розглядаються питання діяльності мусульманських громад у сучасній Україні, подано інформацію про діяльність національно-культурних товариств найбільш числених мусульманських народів в Україні і стисло інформацію про історію формування деяких етнічних мусульманських меншин у сучасній Україні. Проте з поля зору автора випали деякі етнічні групи і тому ця інформація є не досить повною⁸. Однак найбільш повна картина з сучасними мусульманськими громадами в сучасній Україні подана одним із авторів колективної монографії “Ісламська ідентичність в Україні” С.І. Даниловим у розділі, який має назву “Мусульмани України: соціально-географічний нарис”. До вагомих моментів цієї розробки слід

віднести те, що тут враховані не тільки статистичні дані перепису 2001 р. про кількість представників мусульманських народів на теренах України, але подана докладна інформація про розселення мусульман у регіонах України. Але, на жаль, в розробці не врахована динаміка зміни чисельності мусульманських народів у порівнянні з 1989 р. і також не відображені в історичному аспекті обставини появи на території України представників багатьох мусульманських народів⁹.

Тому головним завданням запропонованої розробки є висвітлення в історичному аспекті обставин появи на території України народів, чиєю основною релігією є іслам, динаміки зміни їх чисельності протягом останніх десятиліть, особливостей розселення на території України, позицій ісламу в суспільно-політичному житті етнічних меншин України тощо. Таким чином, дослідження має узагальнюючий характер.

Значний відсоток серед мусульманського населення в Україні посідають представники тюркомовних народів, в середовищі яких іслам почав розповсюджуватися ще за часів середньовіччя. Найбільш вагомою серед цих етнічних груп в Україні є кримські татари, які являють собою не прийшла, а тубільне кримське населення. Доля цього народу виявилася трагічною у ХХ столітті, хоча за останні роки кількість кримських татар на території України помітно зростає.

Фактично до кінця 80-х рр. ХХ ст. основною територією проживання кримських татар не значився Крим, а насамперед Ферганська та Ташкентська обл. Узбекистану. Проте в довідковій літературі радянського періоду не вказувалося, чому сталася така ситуація: у ті часи не згадували про депортацію кримських татар у роки Другої світової війни. Етнонім **кримські татари** навіть зник із вжитку – у радянських паспортах та інших документах у графі “національність” почали писати просто **татарин**, що ускладнювало в значній мірі етнічну ідентифікацію представників цього етносу. Однак кримські татари на сьогодні зберегли свою самоназву **кърым татарлар**¹⁰. В етнічній історії кримських татар ще багато білих плям. Одна із них – це проблема походження кримських татар.

У сучасній науці існують кілька підходів, представники яких намагаються по-різному пояснити походження кримських татар, на жаль досить часто у контексті сучасних політичних спекуляцій. При цьому представники проросійських кіл висвітлюють історію формування кримськотатарського етносу, починаючи лише з часів монголо-татарського завоювання. З іншого боку, представники кримськотатарської інтелігенції досить часто виводять початок етногенезу кримськотатарського населення з часів античності, намагаючись довести автохтонність сучасних кримських татар. Тому предметом жвавих суперечок на сьогодні стало питання надання кримським татарам статусу “корінного народу Криму”. Проте не завжди дослідники звертали увагу на те, що важливим етноконсолідуючим фактором в етногенезі кримських татар був і залишається іслам.

Досить поширеною є думка, згідно з якою в етногенезі кримських татар брали активну участь як етнічні групи тюркського походження (хозари, болгари, кипчаки), так і місцеві етнічні групи, які мали індоєвропейське походження (греки, генуезці, готи, алани) та сповідували візантійське християнство. При цьому деякі дослідники вважають, що етногенез кримських татар варто виводити з часів Золотої Орди, коли почав поширюватись етнонім **татар**. Проте слід звернути увагу на те, що традиційно в Російській імперії татарами називали взагалі тюркомовне населення, яке сповідувало іслам. Необхідно відзначити етнічну неоднорідність кримських татар, яка зберігалася практично до депортації кримськотатарського народу під час Другої світової війни. Для вирішення питань етногенезу кримських татар традиційно залучалися не тільки дані письмових джерел та етнографічних досліджень, але матеріали лінгвістики та антропології.

Дані лінгвістики свідчать про те, що кримські татари були носіями трьох діалектів: степового, який тяжів до групи кипчацьких мов; південного, який був поширений в гірській та південнобережній зоні півострова і мав багато спільного з групою огузьких мовних діалектів; середнього, який був поширений у передгір'ях Криму в районі Бахчисарая і мав риси північного кипчацького і південного

огузького діалектів. Саме середній діалект став за основу літературної кримськотатарської мови. Такий розподіл на діалекти практично збігався з поділом етносу на субетнічні і водночас територіальні групи¹¹.

Дані антропології засвідчують також неоднорідність кримських татар. Внаслідок антропологічних досліджень, проведених у XIX ст., вдалося виявити три антропологічних типи кримських татар: 1) степові татари, які мали досить окреслені монголоїдні риси – невеликий зріст, епікантус, невелику висоту черепа тощо; 2) південнобережні татари, які мали риси носіїв південного європеїдного типу – великий зріст, відсутність епікантуса тощо; 3) гірсько-передгірні татари, які посідали проміжне становище між носіями попередніх типів. Таким чином, у міру руху з півночі на південь змінюється антропологічний тип кримських татар: зменшуються риси монголоїдності, і починають домінувати європеїдні риси – зникає епікантус, зменшується вилицюватість, замість увігнутого носа з'являється ніс з горбинкою, колір шкіри від жовтого поступово переходить у смуглявий¹².

Таким чином, кримські татари традиційно поділялися на три субетнічні групи: степові, передгірські та південні – тати. При цьому іноді зі складу степових татар виділяли як окрему субетнічну групу ногайців (самоназва *ногайлар*)¹³, а татів розділяли на гірських та південнобережних. Отже, кримських татар можна поділити навіть не на три, а на п'ять субетнічних груп. Все це свідчить про складність етногенезу кримських татар. І якщо обставини появи ногайців, походження яких пов'язують не тільки з тюрками-кипчаками, а й з монголами, відомі, то проблема походження татів ще й досі викликає жваві суперечки. Так, І.Е. Тунманн повідомляє, що наприкінці XV ст. на півострові татар було так мало, що кримський хан Менглі-Гірей привів до Криму ногайців та примусив їх оселитися на півострові¹⁴. Що стосується проблеми утворення субетносу татів, то на сьогодні ці питання гальмуються політичними обставинами. Ситуація ускладнюється тим, що якщо вдасться довести автохтонність цієї частини кримських татар, то тим більше у всіх кримських татар з'явиться шансів здобути в Україні

статус “корінного народу Криму”, що викликає занепокоєння російської більшості Автономної Республіки Крим.

Якщо відкинути найбільш фантастичні гіпотези про походження кримських татів, то можна виділити кілька підходів. За одним із них, тати раніше являли собою окремий народ Південного Криму, який був згодом асимільований кримськими татарами. Відповідно до цього О. Блау вважав татів нащадками стародавньої народності¹⁵, В.Х. Кондоракі – нащадками таврів¹⁶, В.В. Радлов та С. Васюков – нащадками венеціанців та генуезців¹⁷, Ф. Брун – нащадками готів¹⁸, І.С. Пономарьова, Є.І. Назар'єв та А.М. Карсанов – нащадками іраномовних народів Криму (скіфів, сарматів, аланів)¹⁹, Е. Щютц – нащадками готів та аланів²⁰ тощо. Проте інші дослідники не вважали термін *tat* етнонімом і надавали йому різноманітні значення. Так, академік Паллас вважав, що в цей термін татари вкладали значення “чужестранні”²¹, Н.Г. Волкова – “усе підкорене нетатарське населення”²², В.А. Бушаков – “той, хто розмовляє на незрозумілій мові”²³ тощо. З іншого боку, В.Ф. Мінорський вважав, що татами в Криму називали “магометанське населення півострова, що являє собою населення, яке було тюркізоване”²⁴. В.І. Філоненко вважав, що термін *tat* походить від арабського *мурдат* – “віровідступник”, і, таким чином, вбачав у татах ісламізованих кримських християн²⁵. Аналогічних поглядів про християнське коріння кримських татів дотримувалися Мурат Бей Біярсланов, Ф. Хартіхай та Я.Р. Дашкевич²⁶. Проте сучасний дослідник Криму В.А. Сидоренко звернув увагу на факт присутності на півдні півострова вихідців з Малої Азії за часів існування Сельджуцького султанату та Османської імперії і вважає, що в етногенезі кримських татів провідна роль належить переселенцям з Анатолії, які одночасно сповідували і християнство, й іслам²⁷.

На нашу думку, етногенез татів є ще більш складним. Аналіз повідомлень середньовічних авторів свідчить про те, що термін *tat* вже на початку XV ст. використовувався татарами у значенні “осіле, тубільне, християнське населення” для позначення аланів і готів, які проживали в Східному та Південнозахідному Криму.

Згодом, коли внаслідок асиміляції греками інших християнських народів Південного і Східного Криму утворилась особлива народність, цей термін почали використовувати для позначення всього нетатарського населення, котре в XV ст. потрапило під безпосереднє управління Оттоманської Порти. Це сприяло не тільки тюркізації турками-османами татів, але й ісламізації частини їх. Після переселення до Північного Приазов'я кримських християн, з яких вихідців із району Судака називали татами, тати-мусульмани залишились у Південному Криму і змішалися не тільки з турками-османами, а й з татарами, котрі почали заселяти залишені християнами поселення. Все це сприяло подальшій тюркізації залишків місцевого населення. Крім того, деякі християни не погодились залишити Крим і тому перейшли в іслам, поповнивши ряди татів-мусульман. І лише на початку XX ст. тюркомовні тати-мусульмани почали називати себе татами, що може свідчити про те, що у складі кримськотатарського етносу завершилось формування нового субетносу. Отже, в етногенезі татів взяли участь принаймні два компоненти: місцевий, представлений індоєвропейськими християнськими етнічними групами, і прийшлий тюркський, представлений насамперед огузомовними турками-османами, можливо сельджуками, і в якійсь мірі кипчакомовними татарами степового і передгірного Криму. Провідна роль у формуванні нового субетносу належала ісламу, який у Південному та Східному Криму поступово витіснив християнство.

Що стосується формування основного масиву кримських татар, які проживали в степовому та передгірному Криму, то є сенс звернути увагу на зауваження В.А. Сидоренка, згідно з яким формування кримськотатарського етносу почалося тоді, коли “сучасні монгольським завоюванням народи, які опинилися на шляху цих завоювань, входили до складу нового утворення – татар – лише у тому випадку, якщо належали до тюркської етномовної спільності, об'єднаної умовами кочового побуту та господарювання”. На думку дослідника, “початок формування народності кримських татар пов'язаний із входженням східної і степової частин півострова

в якості улусу до складу території Золотої Орди”²⁸. На нашу думку, у формуванні кримськотатарського етносу вирішальне значення мало б функціонування етноніма *татар* як самоназви у середовищі тюркомовного населення Криму. В принципі ця подія і збігається з часами входження півострова до складу Золотої Орди.

На етнічному розвитку кримських татар відобразилося те, що значна частина степового, передгірного та Східного Криму входила до складу Кримського ханства, яке існувало як державне утворення з XV ст. по кінець XVIII ст. При цьому Кримське ханство існувало як самостійне державне утворення лише кілька десятиліть у XV ст., до входження на правах васальної держави до складу Османської імперії. Під значний османський вплив підпав насамперед Південний Крим, який ніколи не входив до складу Кримського ханства. Це і відобразилося на мові кримських татар: на півдні Криму був поширений один із огузьких діалектів, а у степовому Криму – один із кипчацьких. Те, що передгірні татари за особливостями своєї мови посідали проміжне становище між степовими і південнобережними, можна пояснити тим, що у столиці ханства Бахчисараї відчувався значний османський вплив. З іншого боку, важливим чинником, що об'єднав тюркомовне населення півострова в один етнос, був іслам. Вже у другій половині XIII ст. були відзначені перші спроби золотоординців розповсюджувати іслам у Східному Криму, де тоді знаходився адміністративний центр півострова Старий Крим. Проте лише на початку XIV ст. іслам став державною релігією Золотої Орди і, відповідно, почав поширюватись у Кримському улусі. Однак остаточно іслам утвердився на більшій частині Криму лише з початком правління династії Гіреїв, тобто з 1428 р.²⁹

З 1443-го по 1783 р. Кримське ханство було підвладне турецькому султану, який був халіфом усіх правовірних мусульман-сунітів. Султан призначав у Крим муфтія, який за становищем у ханстві поступався лише членам родини хана. Муфтію підкорялися хатиби, мулли та мuedзини. Практично ієрархія служителів мусульманського культу в Криму нагадувала державу у державі³⁰. Крім

сунітського ісламу, у Криму розгорнули свою діяльність суфійські ордени, які були засновані у Малій Азії, – Мавлеві, Накшбенді, Дервані, Саадней тощо. Дервіши засновували у Криму монастирі – текіє, на чолі яких були шейхи. Текіє набули поширення по усьому півострову. В одному Бахчисараї їх було вісім³¹.

Дуже відчутною подією для етнічного розвитку кримських татар стало входження Криму до складу Російської імперії у 1783 р. Кількість кримськотатарського населення до 1783 р. є найбільш дискусійним питанням. Дослідники цього питання називають різні цифри, що інколи різняться на цілий порядок. Так, Амет Озенбашли називає цифру в 4 млн. чоловік³², а Б.П. Вологдін вважає, що напередодні 1783 р. чисельність кримських татар не перевищувала 300 тис. осіб³³. На думку українського дослідника Б. Короленка, на 1783 р. населення Криму становило приблизно 280–300 тис. чоловік³⁴. Проблемним є також питання кількості кримських татар, які мігрували до Туреччини протягом 1783–1905 рр. Дослідники наводять різні цифри: від 300 тис. – 500 тис. до 1 млн. і навіть кількох мільйонів³⁵. З цього приводу слід нагадати підрахунки А.І. Маркевича, згідно з якими тільки протягом 1783–1803 рр. Крим залишило близько 100 тис. татар³⁶. У 1918 р. кількість кримських татар у Туреччині становила 2 млн., а в 1990 р. – понад 5 млн.³⁷

Міграція кримських татар до Туреччини та перебування Криму у складі Росії означували новий етап в етнічному розвитку кримських татар. Залишки мусульманського населення на півострові продовжували консолідуватися в один етнос. У той же час наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбувався процес інтеграції татів-мусульман Південного Криму у склад основного масиву кримських татар. З іншого боку, російська адміністрація, побоючись нових міграцій мусульман Криму за межі Російської імперії, змушена були піти на певні кроки. Так, у 1831 р. за наказом російського царя Миколи I було створено Таврійське магометанське духовне правління, у якому вище духовенство представляли таврійський муфтії, кадї-ескер та повітові кадї. Муфтії виконував обов'язки голови правління, кадї-ескер був його

заступником, приходське духовенство складалося із хатибів, мулл, муедзинів тощо³⁸. Створення такої структури дозволяло російській адміністрації контролювати настрої кримських татар, якщо враховувати, що кримські татари продовжували вважати своїм халіфом турецького султана. Така ситуація існувала до революційних подій перших десятиліть XX ст.

У 1921 р. була утворена багатонаціональна Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі РРФСР. У 20-ті рр. національними та релігійними питаннями на півострові займався НКВС КАРСР, який на початку 1924 р. був реорганізований у Центральне адміністративне управління. Треба зазначити, що радянська влада, з одного боку, проводила національну політику з метою урахування інтересів національних меншин, з іншого боку, був узятий курс на злиття малих етнічних груп та субетносів у більш великі етнічні утворення. Внаслідок цього у КАРСР були прийняті дві офіційні мови: російська та кримськотатарська. На півострові замість колишніх релігійних шкіл почали відкривати світські національні. Це у значній мірі сприяло тому, що напередодні Другої світової війни практично був завершений процес злиття субетнічних груп кримських татар в один етнос. Проте у релігійних питаннях радянська влада проводила політику відокремлення церкви від школи та держави. Така безкомпромісність виявилися наприкінці 20-х рр., після того як у Криму була розгромлена християнська церква.

Вже у 1923 р. відбувся Перший з'їзд кримських мусульман, на якому було прийнято рішення про створення Духовного Управління мусульман Криму. У сферу діяльності ДУМК входив не тільки контроль над місцевими організаціями мусульман Криму, але й над мусульманськими навчальними закладами³⁹. Якщо радянська влада, на певних умовах, дозволила діяльність початкових мусульманських шкіл-мектебів у 1926 р., то питання про відкриття спеціальних курсів для підготовки мусульманських священнослужителів було загальмоване. Вже у 1927 р. радянська влада у Криму, як і в інших мусульманських районах Радянського Союзу, почала активну боротьбу з ісламом. У цих

умовах через фінансові труднощі не відбувся черговий з'їзд мусульман Криму, а це за Статутом означало припинення діяльності ДУМК⁴⁰. Це відобразилося також на функціонуванні мечетей. Якщо на початку 30-х рр. у Криму діяло 489 мечетей, то на початку Другої світової війни кількість діючих мечетей скоротилася до 23⁴¹.

Під час Другої світової війни Крим став об'єктом німецької окупації. У зв'язку з цим, після звільнення Криму радянськими військами, кримських татар звинуватили у колабораціонізмі з німецькою владою, що невдовзі стало причиною їхньої депортації. Зі скасуванням у 1944 р. Кримської АРСР кримських татар депортували з півострова у східні регіони СРСР, переважно в Узбекистан. Усього з Криму було виселено 204 698 чоловік, серед яких кримських татар було 165 259⁴². В Узбекистан кримських татар було переселено 151,1 тис. чоловік: у Ташкентську обл. – 56,1 тис., у Самаркандську – 31,8 тис. Під час переселення і в перші півтора року загинуло 46,2% засланих. Лише у 1967 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР з кримськотатарського народу були зняті звинувачення, а 25 грудня 1989 р. їм дозволене добровільне повернення на історичну батьківщину⁴³. Перебуваючи в еміграції, кримські татари зазнали наслідків такого процесу, як внутрішньоетнічна міксація: представники окремих субетнічних груп були розселені та розпорошені в Середній Азії без урахування етнічних та культурних особливостей. У даному випадку у намаганні зберегти хоча б свою загальноетнічну особливість представники різних субетнічних груп кримських татар почали в еміграції укладати змішані шлюби. Внаслідок цього у Середній Азії за кілька десятиліть стерлися відмінності усередині кримськотатарського етносу. З іншого боку, була відзначена інша зміна: у Середній Азії кримські татари із переважно сільських жителів перетворилися на городян (до 75%). Тобто наприкінці 80-х рр. ХХ ст. до Криму почали повертатися зовсім не такі кримські татари, які були депортовані в 1944 р.⁴⁴

Проте вже задовго до 1967 р. кримські татари без дозволу місцевої влади почали заселяти території півдня України, що знаходилися поблизу Криму. Вже у 1956 р.

більше 700 кримських татар проживали в Запорізькій, Херсонській, Миколаївській та Одеській обл. Проте Крим татари почали заселяти лише після 1967 р. За даними МВС УРСР, у 1974 р. у Криму проживало 3500 кримських татар, при цьому багато з них – нелегально. Проте масштабне повернення татар до Криму стало можливим лише за часів М.С. Горбачова, під час перебудови. За офіційними та неофіційними даними, в 1989 р. у Криму проживало вже майже 40 тис. кримських татар. На 1 січня 1998 р. в Крим повернулося близько 250 тис. депортованих кримських татар. Більшість їх (72%) повернулися на свою історичну батьківщину з Узбекистану. Серед прибулих більшість склали молоді люди працездатного віку⁴⁵. Матеріали перепису 2001 р. зафіксували в Україні вже 248 193 кримських татар. Із них 243 433 особи проживали в Автономній Республіці Крим, 2072 – у Херсонській обл., 1858 – у м. Севастополі, 44 – у м. Києві, 42 – в Одеській обл., 18 – у Донецькій обл. Таким чином, кримські татари стали найбільш чисельною мусульманською громадою в Україні. Найбільш компактно кримські татари розселені у Білогірському (33%), а також Бахчисарайському, Кіровському, Первомайському і Советському районах – 20–25%, де вони зайняті переважно у галузі сільського господарства⁴⁶. Якщо порівняти карту розселення татар у Криму до депортації із сучасною, то можна побачити суттєве зсування від гірського Південного Криму у бік центральних та степових районів. Тобто до депортації більшість татар проживали у більш комфортних курортних районах, які на сьогодні заселені, і тому тепер кримські татари розселені в найменш придатних для життя районах Криму. При цій репатріації дуже часто не враховуються місця попереднього проживання депортованих. Все це створює дуже велике напруження в Автономній Республіці Крим між татарами і російськомовною більшістю⁴⁷.

З поверненням більшості кримських татар на батьківщину відновилося релігійне життя кримських татар. У Криму було створено Духовне управління мусульман Криму, що об'єднує 322 місцеві релігійні громади. ДУМК очолює муфтії, якого представники релігійних громад обирають

на чотири роки. ДУМК координує свою діяльність з Меджлісом, котрий має свого представника при Муфтіяті ДУМК⁴⁸. Проте це не означає, що переважна більшість татар у Криму, серед яких в основному молоді люди, є віруючими. Іслам певною мірою впливає на культурне життя сучасних кримських татар, але вже не є головним етноконсолідуючим фактором кримськотатарського етносу. На сьогодні етнічні процеси, що відбуваються у середині кримськотатарського етносу, є малодослідженими і тому у майбутньому потребують ретельного вивчення.

Не варто плутати кримських татар з поволзькими, які на території України досить тривалий час були другою за чисельністю мусульманською громадою. Татари поволзькі та приуральські (само-назва *татар*) є найбільш численною мусульманською етнічною групою на території Російської Федерації. Територіально цей етнос поділяється на три етнографічні групи: казанські татари, які мешкають на лівобережжі Середньої Волги; татари-мішарі – на правобережжі Середньої Волги; касимівські татари, які займають проміжне становище між двома попередніми. Усі вони розмовляють татарською мовою, яка належить до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Літературна мова цих татар сформувалася на основі середнього (казанського) діалекту. До 1927 р. поволзькі татари користувалися арабською абеткою, а після 1927 р. користуються кирилицею. Як вважають дослідники, в етногенезі поволзьких татар взяли активну участь як тюркомовні племена булгар та кипчаків, так і фінно-угорські групи. Велику роль в етногенезі волзьких татар відіграли болгари, і тому їй досі серед окремих груп цих татар поширена самоназва *булгари*, а їхні сусіди – чуваші, удмурти та інші – називали їх *булгари*. З початку X ст. на лівобережжі Середньої Волги на території Волзької Булгарії почав поширюватись іслам, що став державною релігією в Золотій Орді, важливою складовою якої були землі, населені сучасними татарами. Тому переважна більшість сучасних татар сповідують іслам сунітського напрямку, за винятком кряшен та ногай-баків, які в XVI–XVIII ст. стали православними християнами. Традиційно

поволзькі татари проживають не тільки на території сучасної Республіки Татарстан, а й у Башкортостані, в Республіці Марі, в Чувашії, у Нижньогородській, Пензенській, Рязанській, Саратовській, Самарській, Ульяновській областях Російської Федерації⁴⁹.

Значний відсоток у східних областях України становлять татари, які наприкінці XIX – на початку XX ст. переселилися з Поволжя на територію України у пошуках заробітків. Переважна більшість із них мігрувала із Нижньогородської, Казанської, Пензенської, Самарської та Саратовської губерній. Згідно з переписами, наприкінці XIX ст. на території України, яка входила до складу двох імперій, татар, котрі походили з Поволжя, проживало 51,1 тис.⁵⁰ При цьому слід зазначити, що серед цих переселенців вагомий прошарок становили татари-мішарі. Після Першої світової та громадянської війн кількість татар на території материкової України поменшала. Архівні матеріали свідчать про те, що у 20-ті рр. XX ст. татарське населення в основному було зосереджене у східних губерніях України, а також в Одеській, Подільській губерніях та в м. Києві⁵¹. Всього татар в Україні, за переписом 17 грудня 1926 року, було нараховано 22 281 чол. З-поміж них жінок – 6 267. Ця кількість жінок-татарок доводить, що більшість татар в Україні було захоже населення, яке шукало тимчасового заробітку. Головна маса татар проживала тоді в українських округах Донбасу: у Сталінській окрузі – 5912 чол., у Луганській – 5279 та в Артемівській – 3266. По Харківській окрузі переписом було зареєстровано 1925 чол., із них 1748 жило по містах, головним чином у м. Харкові. У Київській окрузі жило 765 татар, у Вінницькій – 555, у Дніпропетровській – 549, та по інших округах тодішньої Української республіки жило менш як по 200 чол. у кожній. Татари в Україні жили тоді переважно по містах (16764 чол. проти 5517 – по селах). За спостереженнями А. Сафарова, у Донбасі татари були переважно робітниками-шахтарями, які в основному походили із Буїнського повіту Ульяновської губернії. За підрахунками дослідника, до імперіалістичної війни на рудниках у Донбасі працювало більше 25000 татар, а в 1926 р.

по українських округах Донбасу кількість їх не перебільшувала 14–15 тисяч⁵².

Необхідно зазначити, що культурна та етнічна самобутність татар в Україні в перші десятиліття ХХ ст. була обумовлена тим, що татари приділяли велику увагу релігійній освіті та у значній мірі збереженню рідної мови. Тоді татари у своїй більшості були майже до фанатизму релігійними. До революції 1905 року звичайно татарські діти вчилися у місцевих приходських мулл у мектебах при мечеті. На закінчення школи не було встановлено ані часу, ані віку. Головні дисципліни в такій “школі” були читання молитовника, знайомство з текстами Корану на арабській мові, вивчення основ мусульманської віри (шаріат) і заучування напам’ять декількох молитов на арабській мові тощо. Отже, внаслідок такого навчання учень (шакерт) умів читати Коран, писав по-татарськи, знав напам’ять декілька арабських молитов і догматів віри тощо. Такі вимоги були до людини, що закінчила мектеб – початкову школу. Така освіта не завжди випадала на долю дівчат. Коли дівчата ходили до мектебу, то вони вчилися лише читати, але не писати. Від 1905 року мектеб по trochu реформується, бо школу почали європеїзувати. Після Жовтневої революції 1917 р. для татарських дітей починають відкриватися радянські школи, дитбудинки, лікпункти, клуби, дитячі садки тощо. Ще у 1920 р. у Харкові при Наркомосвіті була утворена татарська секція у складі Ради нацменшин. За допомогою НК освіти почали відкриватися лікпункти та школи. У 1928 р. в Україні вже була 31 татарська школа 1-го ступеня, що означало заміну релігійної освіти світською, де значна увага приділялася збереженню рідної татарської мови. Так, на той час в Одесі та Києві було по одній школі 1-го ступеня та по одному клубу для працюючих татар. Харків також мав школу 1-го ступеня та клуб для працюючого татарського населення. На початку 1928 року у районі Донбасу було 28 шкіл 1-го ступеня, 5 клубів, 2 бібліотеки, 46 лікпунктів. Тоді в м. Харкові працювала одна татарська школа на 2000 чол. татарського населення при кількості 150 учнів. Проте по всіх татарських школах в Україні навчалось близько 1500 дітей, що охоплювало татарських дітей шкільного

віку на 60%. У 20-ті рр. нестачу літератури татарською мовою в Україні вирішили тим, що з Татарської АРСР надходили до України в достатній кількості нові книжки татарською мовою⁵³.

В той же час, у 20-ті роки, значна увага приділялася ліквідації неписьменності серед дорослого татарського населення в Україні. Так, у 1925/1926 н.р. із 1000 лікнепів в Україні 28 були створені для роботи з татарським населенням. За спостереженнями О.Б. Бистрицької, у 1930 р. в галузі освіти “в Україні забезпечення нацменшин поставлено краще, глибше, ніж у будь-якій радянській республіці”. І вже у 1933/1934 н.р. у кількох технікумах України були створені татарські відділення, а в Києві навіть був створений татарський педтехнікум. Проте у 1936 р. розвиток національної освіти серед татар, як й інших нацменшин в Україні, загальмувався через те, що, за словами О.Б. Бистрицької, “розвиток національних культур зводився до культурної інтеграції”. Зовсім закономірною у цьому ланцюгу подій стала Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1938 р. “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів...”. Практично можна вести розмову про примусову асиміляцію нацменшин в Україні напередодні Другої світової війни⁵⁴.

Що стосується релігійних питань, то в 20–30 рр. радянська влада робила все можливе, щоб у татар замість традиційного мусульманського світогляду сформувався новий матеріалістичний, але це робилось обережно і поступово. Вже у 1921–1922 рр. при Наркоматі внутрішніх справ України існував відділ національних меншин, до складу якого входив тюрко-татарський підвідділ. А з 1922 р. до кінця 20-х рр. при НКВС України існував підвідділ культів, який займався релігійними питаннями в Україні. Тобто питаннями мусульманської релігії в Українській республіці в 20-ті роки займався НКВС⁵⁵.

Вже 30 грудня 1923 р. НКВС РРФСР зареєстрував “Статут духовної організації мусульман РРФСР (за винятком Криму, Кавказу та Туркестану)” з центром у м. Уфі. Юрисдикція відновленої організації, що успадкувала засновані ще в 1796 р. Оренбурзькі магометанські збори, поширювалася на територію Татарської,

Башкирської, Киргизької та Української республік, Чуваської, Вотської, Калмицької автономних областей, а також і губерній внутрішньої Росії та Сибіру". В Україні цей статут був зареєстрований лише в 1926 р. Центральне духовне управління мусульман уповноважило займатися цими питаннями в Україні Узбекова Мохаммед-Рахима, який був імамом Харківського мусульманського приходу. Саме це дало можливості мусульманам України, серед яких більшість склали поволзькі татари, не тільки без перешкод відправляти культ, а й навіть викладати мусульманське віровчення⁵⁶.

Проте статистичні дані про кількість зареєстрованих мусульманських общин не дають повної картини про розселення татар, якщо ще виходити з того, що на той час вони залишалися дуже релігійним етносом. Причина цього в тому, що закони України тоді вимагали мінімальну кількість віруючих для реєстрації в одному місці – 50. Проте, незважаючи на це, з 1924-го по 1928 р. мусульманські общини були зареєстровані у м. Харкові, Одесі, Катеринославі, в Сталінському та Одеському округах⁵⁷. І це при тому, що в основному реєструвались віруючі татари. Проте вже в 30-ті рр., після руйнації християнства, в Україні почався наступ на інші конфесії, в тому числі на іслам. Тоді ж було ліквідовано НКВС з відділом культів, і вже не було ніяких згадок про існування мусульманських громад в Українській республіці. Тобто напередодні Другої світової війни було зроблено все можливе, щоб оголосити СРСР суто світською державою.

Трагічні події періоду Другої світової війни і події перших післявоєнних років, що значною мірою відбилися на Україні, привели до кардинальних змін в етнотематичній ситуації в східних та південних районах України. По-перше, це були найбільш економічно розвинуті регіони, яким необхідно було відновити втрачене під час війни населення. По-друге, сталінський уряд активно проводив політику переселення народів, що відповідало принципу "поділяй і пануй". Не залишилися збоку від цих процесів і татари, які походили з Поволжя. У післявоєнні роки в Україні татари були представлені не тільки тими, хто залишився або повернувся на колишні

місцях свого проживання, а й новими емігрантами з Поволжя, які прибули освоювати промисловий Донбас та звільнений від депортованих народів Крим. За даними проведеного у 1959 р. перепису населення, в Україні проживало вже більше 60,9 тис. татар проти 22,8 тис. у 1926 р.⁵⁸ З часом кількість татарського населення в Україні зростає, що можна пов'язувати не тільки з новими міграційними рухами, але й з високою народжуваністю в татарських сім'ях, що в принципі традиційно для мусульманських народів. За даними переписів, поволзьких татар в Україні налічувалось у 1979 р. 83,9 тис., у 1989 р. – 86,9 тис.⁵⁹ У цей період взагалі не ставилося питання про реєстрацію мусульманських громад в Україні, якщо виходити з того, що радянське керівництво України повністю ігнорувало існування мусульманського фактора. Досить показовою виявилася ситуація, що коли 2 грудня 1972 р. до Києва прибула делегація, на чолі якої був член парламенту Лівану, голова вищої ісламської Ради шіїтів Лівану, імам Муса Садр, то в Києві гостей супроводжував не представник мусульманського духовенства, а представник православної християнської церкви священник Ростислав Швець⁶⁰.

Лише зі здобуттям Україною національної незалежності в 1993 р. поволзькі татари отримали нові можливості не тільки вільно сповідати іслам, але й зберегти свою національну культуру. Вже в 90-ті рр. ХХ ст. татарами в Україні були створені національно-культурні товариства. Найчисельнішими із них є Київське товариство татарської культури ім. Г. Тукая. Проте найбільша кількість татар залишається зосередженою у східних та південних областях України. За даними перепису 2001 р., загальна чисельність поволзьких татар в Україні становила 73 304. Із них 19 161 проживали в Донецькій області, 11 090 – в Автономній Республіці Крим, 8 543 – в Луганській обл., 5 353 – в Херсонській обл., 5 177 – в Запорізькій обл., 4 198 – в Харківській обл., 3 835 – в Дніпропетровській обл., 2 640 – в Одеській обл., 2 512 – в м. Севастополі, 2 451 – в м. Києві, 1 255 – в Миколаївській обл., 7 089 – в інших областях України⁶¹. Таким чином, незважаючи на важкі з економічної точки зору 90-ті рр., кількість поволзьких

татар в Україні значно не зменшилась у порівнянні з 1989 р. (86,9 тис.).

Зосередженість татар на сході України сприяла створенню там мусульманських організацій. У 1994 р. в Донецьку було засновано Незалежний духовний центр мусульман України (НДЦМУ), а в 1997 р. – Партію мусульман України (ПМУ). Засновником мусульманського центру та партії в Донецьку є Р.Є. Брагін. За словами Р.Є. Брагіна, НДЦМУ налічує 24–26 релігійних громад не тільки в Донецькій обл., а й поза її межами, тобто там, де існує певний прошарок мусульманського населення, насамперед із числа татар. Що стосується ПМУ, то ця партія існує у вигляді двох блоків: Донецького, який очолює Р.Є. Брагін, і Запорізького, на чолі якого стоїть Ф.І. Ачкурін. ПМУ намагається брати щонайактивнішу участь у політичному житті України, і цілком можлива активна участь ПМУ у парламентських виборах 2006 р.⁶²

Необхідно відзначити близькоспоріднених волзьким татарам башкирів, які за мовою відносяться до кипчаків, а за релігією – до мусульман-сунітів. Вважається, що іслам у середні віки потрапив до башкирів від предків волзьких татар – болгарів⁶³. Слід також нагадати, що у 20-ті роки ХХ ст. в Уфі, столиці Башкирії, знаходився центр Духовної організації мусульман РРФСР, що успадкувала засновані в 1796 р. Оренбурзькі магометанські збори і якій підпорядковувались не тільки мусульмани Татарстану, а й материкової України. За даними переписів, у 1959 р. в Україні проживало 3345 башкирів⁶⁴, в 1989 р. – 7402 особи⁶⁵ і в 2001 р. – 4253 особи⁶⁶. Можна висловити припущення, згідно з яким основна міграція башкирів до України відбулася після Другої світової війни, а в 90-ті роки їхня кількість могла зменшитись в Україні внаслідок повернення частини башкирів на батьківщину.

На території України проживають й інші тюркомовні етноси, основною релігією яких є іслам і які походять із Середньої Азії. Одним із таких етносів є узбеки. За мовою узбеки відносяться до карлуцької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Формування узбецького етносу завершилося лише у перші десятиліття ХХ ст., хоча власне етнонім

узбек почав вживатися тільки за часів Пізнього Середньовіччя. У формуванні узбецького етносу взяли активну участь як прийшли тюркомовні племена, так і осіле іраномовне населення Середньої Азії⁶⁷. З поширенням ісламу в середовищі узбеків існує досить парадоксальна ситуація: на території сучасного Узбекистану іслам з'явився ще задовго до того, як почав формуватись узбецький етнос. Історичні хроніки свідчать про те, що вже на початку VIII ст., під час арабських завоювань Середньої Азії, населення великих міст – Самарканда, Бухари тощо – почало масово переходити в іслам. Отже, іслам був одним із основних етноконсолідуючих факторів, який протягом століть сприяв формуванню узбецького етносу. Узбеки традиційно є прибічниками сунітського ісламу. За даними перепису 1989 р., узбеків в Україні проживало 20,3 тис.⁶⁸ Проте за роки незалежності України кількість узбеків зменшилася. За даними перепису 2001 р., узбеків в Україні проживало вже 12 353 тис.⁶⁹, що не можна пов'язати з міграційними процесами. В 2001 р. узбецьке населення було зосереджено в основному на півдні та на сході України: в Автономній Республіці Крим – 2947 осіб, у Дніпропетровській обл. – 1361, у Донецькій обл. – 1244, у Харківській обл. – 899, в Одеській обл. – 822, у Луганській обл. – 635⁷⁰. В Україні узбеки мають своє національно-культурне товариство – 2 березня 2004 р. було офіційно зареєстроване Київське обласне узбецьке товариство “Узбекистан”⁷¹. Існує думка, що узбеки з'явилися в Україні лише після Другої світової війни, коли існував Радянський Союз, і внаслідок цього були укладені шлюби узбеків з українцями та росіянами, які мешкали на території України, а також у зв'язку з переїздом узбеків на навчання та на роботу до України⁷². Проте появу узбецької діаспори, як й інших середньоазійських діаспор, в Україні можна пояснити й іншими факторами.

Певний прошарок в Україні становлять казахи (самоназва *казах*). За мовою казахи відносяться до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. За релігією казахи вважаються мусульманами-сунітами, хоча традиційно іслам у середовищі казахів, як й інших кочових тюркомовних етносів, не пустив глибокого

коріння⁷³. За даними перепису 1989 р., в Україні проживало 10505 казахів⁷⁴. Проте в 2001 р. їх кількість зменшилася до 5525 осіб⁷⁵. Значний відсоток казахів мешкає у Донецькій обл. – 718 осіб, а також у Дніпропетровській обл. – 567 осіб, в Автономній Республіці Крим – 544 особи, в Одеській обл. – 438 осіб, в Харківській обл. – 377 осіб, у м. Києві – 339 осіб⁷⁶. У Києві в 1994 р. казахи створили культурне товариство “Достик” (Дружба), котре налічує близько 150 членів. У Криму діє казахське товариство “Бірлік” (Єдність), що налічує до 500 осіб⁷⁷.

Із числа тюркомовних мусульманських народів середньоазійського походження в Україні варто також виділити туркменів (самоназва *туркмен*). Мова туркменів відноситься до огузької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. На сьогодні основний масив туркменів проживає не тільки на території Туркменистану, а й в Узбекистані, Таджикистані, Ірані, Афганістані. В етногенезі туркменів взяли активну участь як осіле та напівкочове іраномовне населення Хорезму та суміжних територій, так і прийшли тюркомовні племена, насамперед огузи, які асимілювали місцевих аборигенів. В основному процес формування туркменського етносу завершився в XIV–XV ст. За релігією туркмени вважаються мусульманами-сунітами, хоча відомо, що на території сучасного Туркменистану іслам почав поширюватися ще у VIII ст.⁷⁸ Отже, туркмени як народність від самого початку свого етногенезу вже були знайомі з мусульманським віровченням. За даними перепису 1989 р., в Україні проживало 3339 туркменів⁷⁹, а у 2001 р. було зафіксовано 3709 осіб⁸⁰, тобто чисельність цього етносу на території нашої країни майже не змінилася. В основному туркмени мешкають у південних та східних областях України: в Одеській області – 811 осіб, у Донецькій обл. – 329 осіб, у Дніпропетровській обл. – 304 особи, у Харківській обл. – 297 осіб, в м. Києві – 274 особи, в Автономній Республіці Крим – 226 осіб⁸¹.

На території України проживають також киргизи (самоназва *киргиз*) – тюркомовний (кипчацька підгрупа) етнос центральноазійського походження, який належить до мусульман. Етногенез киргизів

відбувався в основному на території Центральної Азії в басейні Іртиша та Єнісею, звідкіля вони просунулися до території сучасного Киргизстану, де і завершився етногенез цього народу⁸². За даними переписів, у 1989 р. в Україні проживало 2297 киргизів⁸³, а в 2001 р. вже 1128 осіб⁸⁴. Киргизьке населення в сучасній Україні в основному зосереджене в Донецькій обл. (149 осіб), в Автономній Республіці Крим (142 особи), в Дніпропетровській обл. (117 осіб) та в м. Києві (107 осіб)⁸⁵.

Слід також згадати, що в Україні проживає невелика кількість каракалпаків (у 1989 р. їх було 273 особи, а в 2001 р. 117 осіб), які за мовою відносяться до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї, а за релігією вони мусульмани-суніти⁸⁶. Існує навіть цікава гіпотеза, що предками каракалпаків були чорні клобуки, які проживали до XIII ст. під Києвом, а потім були переселені золотоординськими ханами до Хорезму, тобто на територію сучасного Узбекистану. Звідси і з'явився етнонім *каракалпаки* – “чорні ковпаки”, те ж саме, що і *чорні клобуки*.

Таким чином, необхідно зазначити, що представники тюркомовних народів середньоазійського походження складають в Україні значний прошарок мусульманського населення. В сучасній Україні набула поширення думка, що узбеки, казахи, туркмени, киргизи та інші середньоазійські етнічні групи з'явилися в Україні після Другої світової війни як наслідок змішаних шлюбів та міграції до України у межах Радянського Союзу на навчання та на роботу⁸⁷. Проте дані архівних документів свідчать про те, що у 1938 р. на території Української республіки діяли 19 узбецьких, 2 туркменські, по одній киргизькій та казахській школі. Хоча з 1929-го по 1938 р. таких шкіл в Україні не було. Це О.Б. Бистрицька пояснює тим, що у 1935 р. почалася депортація польського та німецького населення до Казахстану. У той же час у зустрічному напрямку з Казахстану, Туркменистану, Узбекистану та Киргизії відправлялися сотні ешелонів з депортованими до України. Республіканська влада мала забезпечити спецпереселенцям не тільки житло та працевлаштування, а й їхні національно-культурні інтереси, що врешті-решт привело до відкриття

національних шкіл⁸⁸. Цілком вірогідно, що частина цих спецпереселенців продовжувала проживати на території України і після Другої світової війни, хоча не виключена нова міграція представників середньоазійських народів до України і після Другої світової війни, що було можливим у межах єдиного Радянського Союзу. З іншого боку, не слід забувати, що значний прошарок радянських збройних сил на території України становили вихідці з середньоазійських республік, які підлягали перепису 1989 р., тоді як українців посилали служити до лав Радянської Армії за межі України. Це і пояснює те, чому у 2001 р., у порівнянні з 1989 р., чисельність представників середньоазійських народів в Україні скоротилася.

Проживають в Україні і представники мусульманських народів із Центральної Азії, серед яких слід виділити тюркомовних уйгурів (самоназва *уйгур*), які проживають на кордоні Узбекистану, Киргизстану та Казахстану з Китаєм, де в основному зосереджені в Сінцзян-Уйгурському автономному краї. Розмовляють вони уйгурською мовою, яка відноситься до карлуцької (південно-східної) підгрупи тюркської групи алтайських мов. Сталося так, що у кочівників-уйгурів з XIV ст. почав поширюватися іслам, який став державною релігією Держави Чагатаїдів, до складу якої увійшли уйгури⁸⁹. За даними перепису, в 1989 р. уйгурів в Україні проживало 194 особи⁹⁰, а в 2001 р. – 197⁹¹, тобто чисельність народу в Україні практично не змінилася. Походження іншого мусульманського народу із Центральної Азії – дунган (самоназва *лохуей, хуей*), частина яких проживає в Україні, становить особливий інтерес. В XIX ст. предки дунган переселилися із Китаю до Центральної Азії, рятуючись від преслідувань маньчжурів. Очевидно, на новій батьківщині вони прийняли іслам, хоча їхня мова дуже близька до китайської, що відноситься до сінотибетської мовної сім'ї⁹². За даними переписів, 1989 р. дунган в Україні проживало 140 осіб⁹³, а в 2001 р. – 133⁹⁴, тобто чисельність за 90-ті роки не змінилася.

З 1989 р. по 2001 р. в Україні значно зросла чисельність етнічних турків (самоназва *тюрк*). Якщо в 1989 р. їх налічувалося лише 262 особи⁹⁵, то під час перепису

2001 р. було зафіксовано вже 8844 особи⁹⁶. Проте існує думка, що під час останнього перепису до числа етнічних турків записали себе більшість турків-месхетинців, батьківщиною яких є не Мала Азія, а Грузія⁹⁷. Найбільша кількість турків – 3736 осіб – проживає у Херсонській обл., у Донецькій обл. їх зосереджено 1791 особа, в Автономній Республіці Крим – 969 осіб, у Миколаївській обл. – 758 осіб, у Харківській обл. – 378⁹⁸. Збільшення турецького населення в Україні за роки незалежності можна пояснити великим інтересом Туреччини до України, що у значній мірі сприяло відкриттю на території України всіляких представництв, навчальних закладів, де були активно задіяні громадяни Туреччини. Турки є носіями турецької мови, яка входить до складу огузької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Традиційним місцем проживання турків є територія Малої Азії, Балканський півострів, острів Кіпр⁹⁹. Іслам у середовищі турків-сельджуків почав поширюватися вже з XI ст. Під час османських завоювань на початку XVI ст. турецький султан став халіфом усіх правовірних мусульман-сунітів, ким він залишався до початку XX ст. Історія Криму пов'язана з перебуванням на її території турків-османів: з другої половини XV ст. по другу половину XVIII ст. Південний Крим знаходився під безпосереднім управлінням осmano-турецької влади, що сприяло переселенню туди малоазійських турків і османізації частини місцевого населення. Архівні документи свідчать також про те, що значна турецька громада існувала в Одесі у 1922 р. – близько 400 осіб¹⁰⁰. І на сьогодні турки схильні повернути свої втрачені позиції на території України, насамперед у Криму. Так, турецька фірма “Чаг” (Епоха) діє на території України в інтересах ісламської організації “Нуджу”. Внаслідок цього фінансуються турецький коледж у Криму та курси турецької мови при Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова. Зусиллями “Чаг” створені релігійно-просвітницькі центри в ряді регіонів України, здійснюється матеріальна підтримка окремих мусульманських громад, які перебувають під юрисдикцією Духовного управління мусульман Криму. Підтримки з боку турків зазнає також і

медресе у Сімферополі, де готують імамів за програмою турецьких релігійних навчальних закладів. Викладають у медресе викладачі з Туреччини, а його випускники продовжують навчання у Туреччині. Важливою подією стало відкриття Ісламського університету, у чому слід вбачати наслідки зусиль турецької сторони¹⁰¹. Таким чином, можна констатувати, що вплив турецької сторони на життя мусульман України, насамперед Криму, з роками збільшується, а це означає зростання кількості представників турецького етносу в Україні.

В етнічному аспекті з малоазійськими турками пов'язані турки-месхетинці – етнічна група, яка зазнала репресій з боку сталінського режиму і у якій існують проблеми з поверненням на батьківщину – до Грузії. За мовою месхетинські турки близькі до малоазійських і в релігійному аспекті також належать до мусульман-сунітів. Під час перепису 1989 р. в Україні навіть не зазначалась така етнічна група, як турки-месхетинці. Проте під час перепису 2001 р. в Україні їх було зареєстровано 336 осіб¹⁰². Однак існує думка, що турків-месхетинців в Україні значно більше – під час перепису більшість турків-месхетинців ідентифікували себе з турками¹⁰³. Найбільша група їх мешкає у Донецькій обл., менше – у Миколаївській, Херсонській, Дніпропетровській та Черкаській областях. У 1992 р. турки-месхетинці створили в Україні Всеукраїнське товариство месхетинських турків “Ватан” (Батьківщина), яке займається вирішенням не тільки проблеми повернення на батьківщину, а й питаннями збереження національної культури, мови. Певна кількість месхетинських турків навчається в Мусульманському університеті в Києві¹⁰⁴.

Турки-месхетинці відносяться до числа не тільки тюркомовних мусульманських народів в Україні, але й представляють багаточисельну кавказьку діаспору в Україні. Проте найбільш значним мусульманським тюркомовним народом кавказького походження в сучасній Україні є азербайджанці (самоназва *азербайджанлылар*). Основна маса азербайджанців проживає на території незалежної Республіки Азербайджан, в Північно-Західній частині Ісламської Республіки Іран (в Іранському Азербайджані), на території Російської Федерації та в

інших державах, у тому числі в Україні. В етногенезі азербайджанців провідну роль відіграли як місцеві кавказькі племена, так і прийшли іраномовні та тюркомовні племена, серед яких провідна роль належала огузам. Внаслідок цього етногенез азербайджанців в основному завершився в XIII ст. Хоча назва країни Азербайджан з'явилася вже в VII ст. Тоді ж на території Азербайджану араби почали поширювати іслам. Проте з другої половини VII ст. в Азербайджані, як і в сусідній Персії, набував поширення шіїтський іслам, який і до сьогодні є релігією азербайджанців, як і сусідніх народів Ірану. На початку XVI ст. завдяки активності династії Сефевідів, які походили з Азербайджану, була об'єднана в єдину державу Персія. З тих пір шіїтський іслам став державною релігією Ірану. Таким чином, азербайджанці за мовою дуже близькі до турків та туркменів, а за релігією та культурою – до персів¹⁰⁵.

Окремого наукового дослідження змін чисельності цієї етнічної меншини в Україні поки що немає, за винятком статті М. Алієвої, де частково відображені лише результати перепису населення 2001 року¹⁰⁶. У 1959 р. чисельність азербайджанців в Україні була досить незначною – лише 6,7 тис. осіб. У результаті масової міграції вона збільшилася в 1989 р. до 37 тис. осіб. За 1959–1989 рр. приріст становив 30,3 тис. осіб (452,24%). За тридцять років чисельність азербайджанців в Україні зросла майже вшестеро. За темпами приросту за перший період азербайджанці суттєво переважали темпи зростання всього населення (22,89%), українців (16,36%) та загальної чисельності етнічних меншин (44,51%). Особливо суттєві відмінності в темпах приросту числа азербайджанців були порівняно з досить низькими темпами зростання сукупної чисельності етнічних меншин, окрім росіян – 2,2%. За цей період азербайджанці переважали серед всіх без винятку етнічних меншин, крім кримських татар, які лише в кінці 80-х рр. отримали можливість повернутися на свою історичну батьківщину. Характерною ознакою демографічних процесів 1989–2001 рр. стало скорочення загальної чисельності населення України, яке відбувалося за рахунок зменшення сукупної чисельності етнічних меншин,

насамперед завдяки скороченню числа росіян. На тлі цих процесів приріст чисельності азербайджанської етнічної меншини був винятком. До того ж за темпами приросту за другий період азербайджанці переважали навіть українців – відповідно 22,16% та 0,33%. У цілому ж за 1959–2001 рр. чисельність азербайджанців в Україні збільшилася майже всемеро (574,63%). При цьому приріст у абсолютних показниках був досить незначним – 38,5 тис. осіб. Нерівномірно розподілявся приріст їхньої чисельності за двома періодами. Якщо взяти за 100% приріст числа азербайджанців за 1959–2001 рр., то на 1959–1989 рр. припадало 78,7%, а на 1989–2001 рр. – лише 21,3%. Така нерівномірність, з одного боку, викликана різницею в часі між двома періодами – тридцять та дванадцять років, з іншого боку, безпосередній вплив мали і суспільно-політичні процеси. Азербайджанці, як і інші східні народи, мають високий коефіцієнт народжуваності, до того ж серед мігрантів переважали особи молодого та середнього віку, тому коефіцієнт смертності серед них був значно меншим, ніж серед людей похилого віку. Для розуміння сутності етнодемографічних процесів в Україні за 1959–2001 рр. важливий результат дає порівняння темпів приросту чисельності азербайджанців зі змінами чисельності інших груп населення. Так, зокрема, за цей час темпи зростання чисельності азербайджанців у 37 разів перевищували темпи приросту всього населення України (15,22%), у 34 рази – українців (16,74%), у 56 разів – етнічні меншини (10,18%). Крім того, приріст чисельності азербайджанців відбувся на тлі скорочення сукупної чисельності етнічних меншин, крім росіян. У цілому ж за сорок два роки рівень частки азербайджанців серед приросту чисельності всього населення України був доволі незначним – 0,6%. Дещо вищим був рівень їхньої частки серед зростання загальної чисельності етнічних меншин за 1959–2001 рр. – 3,89%. Відмінності в динаміці чисельності окремих етносів за 1959–2001 рр. сприяли змінам і етнічного складу населення України. Внаслідок постійного зростання чисельності азербайджанців збільшувалась і їхня частка серед усього населення. Через те що чисельність цієї етнічної меншини в

абсолютних показниках була досить незначною, то і рівень їхньої частки серед усього населення хоча і збільшився, але продовжував залишатися доволі низьким: у 1959 р. – 0,02%, у 1989 р. – 0,07%, а в 2001 р. – 0,09%. Незначним залишався і рівень частки азербайджанців серед загальної чисельності етнічних меншин в Україні і складав у 1959 р. – 0,07%, у 1989 р. – 0,26%, а в 2001 р. – 0,42%. Порівняно вищою була частка азербайджанців серед сукупної чисельності етнічних меншин, окрім росіян. Зокрема, у 1959 р. вона становила 0,26%, у 1989 р. – 1,38%, а в 2001 р. зросла до 1,91%. Про масштаб зростання свідчить таке порівняння: якщо в 1959 р. азербайджанцем був лише кожен 385-й представник етнічних меншин, окрім росіян, то в 2001 р. – вже кожен 52-й. Територіальне розселення азербайджанців в Україні було досить нерівномірним за областями. Найбільше їх зосереджувалося у східних та південних областях. Зокрема, в 2001 р. у Донецькій області мешкало 8 075 азербайджанців (17,87% загальної їхньої чисельності в Україні), у Харківській – 5 684 (12,58%), у Дніпропетровській – 5 683 (12,58%), в Автономній Республіці Крим – 3 748 (8,3%), у Луганській – 3 123 (6,91%), в Одеській – 2 777 (6,15%). Тобто в АР Крим та в п'яти областях зосереджувалося 2/3 загальної чисельності азербайджанців в Україні. Крім того, у Києві було 2 567 азербайджанців (5,68%), у Запорізькій області – 2 490 (5,51%), у Миколаївській – 1 482 (3,28%), у Херсонській – 1 280 (2,83%), у Полтавській – 1 203 (2,66%), у Київській – 933 (2,06%), у Кіровоградській – 793 (1,75%) та у Севастополі – 629 (1,39%)¹⁰⁷. Отже, протягом 1959–2001 рр. відбулося інтенсивне зростання чисельності азербайджанців в Україні й азербайджанці вслід за кримськими та поволзькими татарами стали третьою за чисельністю мусульманською громадою в Україні.

Азербайджанці України роблять все можливе для збереження своєї мови, культури та докладають усіх зусиль для розвитку зв'язків між Україною й Азербайджаном. Вагомою подією в 1999 р. стало створення Всеукраїнської громадсько-культурної організації “Конгрес азербайджанців України”, яка діє у 27 адміністративних

центрах України і має там свої регіональні організації. Майже кожна регіональна організація Конгресу має школу вихідного дня, де викладають азербайджанську мову та інші предмети. У Києві Конгрес видає газету “Голос Азербайджану”, яка регулярно знайомить азербайджанську діаспору з подіями на батьківщині. Чотири роки тому у Харкові було створено товариство українсько-азербайджанської дружби “Достлуг”, котре об’єднує у своїх рядах представників 40 національностей¹⁰⁸. Що стосується релігійного життя азербайджанців, то в Україні для цього немає перешкод – у місцях свого компактного проживання на сході та півдні України азербайджанці вже збудували кілька шиїтських мечетей. Віруючі азербайджанці підтримують тісні зв’язки зі своїми єдиновірцями з Ірану, які проживають в Україні. Разом з ними відзначають шиїтські свята та знаменні події.

До числа тюркомовних мусульманських народів слід віднести близькоспоріднених вихідців з Північного Кавказу – карачаївців (самоназва *карачайлыла*) та балкарців (самоназва *таулу*). За даними перепису 2001 р., в Україні проживало 190 карачаївців, а балкарців – 206, а в 1989 р. карачаївців в Україні проживало 342 особи і балкарців – 244 особи. І карачаївці, і балкарці розмовляють однією мовою – карачаєво-балкарською, що належить до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім’ї. За релігією вони вважаються мусульманами-сунітами, хоча в іслам почали переходити лише за часів пізнього середньовіччя внаслідок впливу Османської імперії в регіоні¹⁰⁹.

З інших мусульманських народів Північного Кавказу, які мешкають на території України, особливо слід відзначити адигейців, кабардинців та черкесів. Незважаючи на те, що всі три етнічні групи вважаються окремими народами, усі вони називають себе *адиге*, хоча розмовляють на окремих близькоспоріднених мовах, які відносяться до абхазо-адигської групи північнокавказької мовної сім’ї. Ці народи вважаються мусульманами-сунітами, хоча відомо, що вони перейшли в іслам у XVII–XVIII ст., до того ж серед кабардинців, які походять з Моздока, є православні християни¹¹⁰. У 1989 р. в Україні проживало

688 адигейців, кабардинців – 989 осіб, черкесів – 447 осіб. У 2001 р. адигейців в Україні проживало 338, кабардинців – 473 і черкесів – 199 осіб.

Близькоспорідненим народом до адигських народів є абхазці (самоназва *ансуа*), які розмовляють абхазькою мовою, що належить до абхазо-адигської групи північнокавказької мовної сім’ї. Проте частина абхазців за релігією є мусульмани-суніти, а решта – православні християни¹¹¹. За даними перепису 1989 р., в Україні проживало 990 абхазців, а в 2001 р. їх вже було 1458¹¹². Це можна пояснити тим, що в першій половині 90-х рр. Україна надала притулок для кількох сотень абхазьких біженців, які рятувалися від наслідків грузинсько-абхазького конфлікту. Крім того, слід згадати, що в Україні проживають споріднені з адигськими народами та абхазцями абазини (самоназва *абаза*)¹¹³, мова яких також відноситься до абхазо-адигської групи північнокавказької мовної сім’ї і які за релігією є також мусульмани-суніти, у чому слід вбачати турецький вплив. У 2001 р. в Україні було 128 абазинів¹¹⁴.

Аналогічна трагічна доля спіткала також чеченців (самоназва *нохчий*), найчисельніший народ Північного Кавказу (наприкінці 80-х рр. чеченців було 611,4 тис.). Мова чеченців належить до нахсько-дагестанської групи північнокавказької мовної сім’ї. Офіційно чеченці вважаються мусульманами-сунітами¹¹⁵, хоча іслам серед них широко розповсюдився лише у XVIII ст., внаслідок діяльності місіонерів з Османської імперії. У першій половині XIX ст. чеченці стали учасниками релігійно-політичного руху – мюридизму, який на Східному Кавказі очолив Шаміль. Чеченська громада належить до найчисельніших в Україні. За даними перепису 1989 р., в Україні проживало 1844 особи чеченської національності, з яких 1354 особи проживало в містах та 490 – у сільській місцевості. При цьому спостерігалось, що 63,8% з них вільно володіли рідною чеченською мовою. Проте після війни, розпочатої у 1994 р. російським урядом в Чечні, до України прибула значна кількість чеченських біженців. Український уряд надав притулок кільком сотням чеченських біженців, що викликало протести з боку російського уряду¹¹⁶. Таким чином, кількість

чеченської діаспори в Україні значно збільшилася. За даними перепису 2001 р., в Україні проживало 2877 чеченців¹¹⁷.

Близькоспорідненими до чеченців є інгуши (самоназва *галгаї*), мова яких, як і чеченців, належить до нахсько-дагестанської групи північнокавказької мовної сім'ї. Інгуши також належать до мусульман-сунітів. Кількість інгушів в Україні за останні півтора десятиліття практично залишилася незмінною – у 1989 р. інгушів в Україні проживало 466¹¹⁸, а в 2001 р. – 455 осіб¹¹⁹.

Проте найбільш значною із кавказьких діаспор в Україні є дагестанська. Дагестан належить до числа тих країн, де іслам дуже давно пустив свої корені. Ще в VII ст., під час арабських завоювань, у Дагестані розпочалося поширення ісламу. Іслам поширювався серед народів Дагестану і у більш пізні часи. Внаслідок цього Дагестан став тією країною, де переважна більшість місцевих народів стали прибічниками ісламу. Традиційно дагестанці належать до числа мусульман-сунітів, хоча на території Дагестану діяли і суфії, наслідком чого стало поширення ідей мюридізму в Дагестані та Чечні в першій половині XIX ст., очолюване Шамілем. На сьогодні в Дагестані під впливом іззовні розпочали свою діяльність так звані “вагабіти”. Дагестанські народи в Україні являють собою носіїв мов, які належать переважно до двох мовних сімей – алтайської (кипчацька підгрупа тюркської групи) та північнокавказької (нахсько-дагестанська група). Із числа представників тюркомовних народів Дагестану в Україні слід виділити кумиків (самоназва *кумук*) – у 1989 р. в Україні їх проживало 868 осіб, а в 2001 р. – 718 осіб; а також ногайців (самоназва *ногай*), які традиційно проживають не тільки в Дагестані, а й в інших районах Північного Кавказу і кількість яких в Україні у 1989 р. становила 331 особу і в 2001 р. – 385 осіб. Проте найбільш чисельними в Україні є представники дагестанських народів, які розмовляють мовами нахсько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї: аварці (самоназва *маарулал*) – у 1989 р. їх в Україні проживало 2677 осіб, а в 2001 р. – 1037 осіб; агули (самоназва *агул*) – у 1989 р. їх в Україні проживало 78 осіб, а в 2001 р. – 58 осіб; даргинці

(самоназва *дарган*) – у 1989 р. їх в Україні проживало 1550 осіб, а в 2001 р. – 896 осіб; лакці (самоназва *лак*) – у 1989 р. їх в Україні проживало 1035 осіб, а в 2001 р. – 1019 осіб; лезгини (самоназва *лезгиар*) – у 1989 р. їх в Україні проживало 4810 осіб, а в 2001 р. – 4349 осіб; рутульці (самоназва *рутули*) – їх в Україні в 2001 р. проживало 137 осіб; табасарани (самоназва *табасаран*) – у 1989 р. їх в Україні проживало 932 особи, а в 2001 р. – 977 осіб; цахури (самоназва *йухби*) – у 1989 р. їх в Україні проживало 62 особи, а в 2001 р. – 83 особи. Таким чином, майже 10 тис. представників дагестанських народів на сьогодні мешкають в Україні, і при цьому найбільш численними залишаються в Україні, як і в Дагестані, лезгини, аварці, лакці¹²⁰. Необхідно зазначити, що дагестанцям не притаманне розмежування за національною ознакою і тому вони завжди тримаються гуртом. Доказом цього стало існування в Києві національно-культурного товариства народів Дагестану, тобто організації за територіальним, а не національним принципом.

Підсумовуючи, слід зазначити, що кавказька діаспора з числа мусульманських народів була і залишається однією з найбільш впливових в Україні. Причин тут кілька. По-перше, географічно Україна і Кавказ межують між собою, що значною мірою завжди сприяло не тільки встановленню контактів між народами, а й міграціям. По-друге, після Другої світової війни уряд СРСР сприяв міграціям населення з перенаселеного Кавказу до промислових районів півдня та сходу України, чим і можна пояснити існування саме там численних кавказьких діаспор. По-третє, бурхливі події кінця 80-х – 90-х рр. вилилися в міжнаціональні конфлікти на Кавказі: азербайджансько-вірменський, грузинсько-абхазький, російсько-чеченський. Внаслідок цих конфліктів сотні біженців із цих гарячих точок знайшли собі притулок в Україні і кількість азербайджанців, абхазців та чеченців в Україні значно збільшилася. По-четверте, населення України, на відміну від заляканих конфліктом у Чечні росіян, більш толерантно ставиться до вихідців з Кавказу, внаслідок чого кількість більшості представників народів Кавказу в Україні не зменшилась,

а, навпаки, зросла, якщо ще враховувати ситуацію з азербайджанцями, абхазцями та чеченцями.

Важливе місце в релігійному житті мусульман України посідають вихідці з арабських країн. В принципі, існує проблема, чи вважати всіх арабомовних вихідців з близькосхідних країн одним народом, чи окремими близькоспорідненими народами. В радянській етнографії переважала остання тенденція: арабів вважали метаєтносом, до складу якого входили окремі етноси, такі як сирійці, ліванці, палестинці, іракці тощо¹²¹. Проте арабимусульмани вважають, що всі арабомовні мусульмани – це один народ. З іншого боку, в середовищі арабомовного населення близькосхідного регіону є багато християн (мароніти в Лівані, копти в Єгипті тощо) та представників інших релігій (наприклад, друзи в Лівані та Ізраїлі), які не вважають себе арабами і схильні поділяти населення арабських країн на окремі етноси, відповідно до релігій та країн проживання. Таким чином, ми є свідками того, як із одного великого етносу утворюються нові етноси, тобто відбувається процес етнічної парціації. Мова арабів належить до південної підгрупи семітської групи афразійської мовної сім'ї. Переважна більшість арабів дотримується сунітського ісламу, хоча шиїтський іслам поширений серед арабів у Іраку, Бахреїні, Лівані, Ємені та в деяких інших місцях, а хариджити (последовники Ібада) переважають в Омані.

Араби вже кілька десятиліть проживають на території України, представляючи насамперед студентську молодь. Проте на сьогодні араби в Україні представлені не тільки студентами, а й підприємцями та іншими соціальними групами. За даними переписів, у 1989 р. в Україні проживало 1240 арабів¹²², у 2001 р. арабів в Україні було зареєстровано 6575 осіб¹²³. Останнє можна пояснити встановленням дипломатичних відносин між Україною і певною кількістю арабських країн, що значно спростило прямий в'їзд арабів до України. До того ж в Україні знайшли собі притулок вихідці з гарячих точок арабського світу – палестинці, багато з яких мають йорданські паспорти, ліванці, іракці. Проте до України продовжують приїздити на навчання громадяни Сирії, Ємену,

північноафриканських країн тощо. Якщо переважна більшість вихідців з арабських країн перебуває на території України тимчасово, то палестинці знайшли тут свою другу батьківщину. Дані перепису 2001 р. дозволили виділити ті міста України, де араби проживають компактно: Київ – 1426 осіб, Одеса – 1320 осіб, Харків – 985 осіб, Дніпропетровськ – 525 осіб, Донецьк – 470 осіб, Запоріжжя – 271 особа, Сімферополь – 268 осіб, Луганськ – 212 осіб, Вінниця – 174 особи¹²⁴. Вихідці з арабських країн доклали багато зусиль для пропаганди ідей ісламу в Україні та зміцнення позицій цієї релігії в нашій країні. В 1992 р. завдяки їх зусиллям було створено Духовне управління мусульман України (ДУМУ), головою якого є громадянин Лівану шейх Ахмад Тамім, котрий офіційно титулується “муфті України”. Зусиллями арабської діаспори в 1997 р. у Києві була створена міжобласна мусульманська організація “ар-Раїд”, така ж організація була створена й у Сімферополі. Завдяки зусиллям арабських меценатів у Одесі розпочалося створення Арабського мусульманського центру та будівництво мечеті, а в Донецьку відбулося урочисте закладання мечеті ім. Ахмеда Ібн Фадлана, багато мусульман в Україні отримали також матеріальну допомогу тощо¹²⁵.

З часом зростає в Україні також вплив мусульманських народів, які за мовою належать до індоєвропейської мовної сім'ї. Насамперед це стосується носіїв мов іранської групи. Найбільш вагомою на Середньому Сході етнічною групою є перси (самоназва *фарсі, ірані*), які вже протягом багатьох століть традиційно дотримуються шиїтського ісламу¹²⁶. Архівні документи свідчать про те, що ще у 1922 р. в Одесі існувала громада шиїтів у кількості 2000 осіб, представлена персами та азербайджанцями. А в Києві тоді ж існувала об'єднана колонія персів у кількості до 1000 осіб, яка знаходилася під протекторатом перського консула¹²⁷. Проте згодом в Україні кількість етнічних персів значно зменшилась. Так, за результатами перепису 1989 р., в Україні проживало лише 228 персів¹²⁸. За даними перепису 2001 р., персів в Україні проживало 419 осіб¹²⁹, із них 189 осіб проживало у Києві, 45 – в Одеській обл., 28 – у Харківській обл., 22 – в

Донецькій обл.¹³⁰ Однак ці цифри виглядають дуже заниженими. Необхідно зважити на те, що після проголошення Україною незалежності в 1991 р. дуже інтенсивно почали розвиватися не тільки дипломатичні, а й економічні та культурні відносини між Україною й Ісламською Республікою Іран. Багато громадян ІРІ виїхали на навчання до університетів України, з'явилося в Україні і багато іранських підприємців. За попередніми підрахунками співробітників Посольства Ісламської Республіки Іран в Україні, на сьогодні на території України знаходиться до 5 тис. громадян Ірану, із яких близько 3 тис. становлять студенти. Проте національна приналежність при видачі віз та паспортів не враховується, а Іран є багатонаціональною країною, де, крім персів, найбільш великої етнічної групи в Ірані, проживають інші народи індоевропейського походження – белуджі, мазандаранці, курди, гілянці тощо, а також тюркомовні народи – азербайджанці, афшари, каджари тощо. З огляду на це можна зазначити, що вже у 2001 р. власне персів в Україні мало бути значно більше, ніж 419 осіб, офіційно зареєстрованих за результатами перепису.

За мовою та за походженням близькосторідними до персів є таджиків (самоназва *тоджик*). Проте таджиків, на відміну від персів, традиційно дотримуються сунітського ісламу, що, зокрема, і стало причиною утворення окремих етносів – персів і таджиків. За даними перепису 1989 р., таджиків в Україні проживало 4447 осіб¹³¹. У 2001 р. кількість таджиків в Україні залишилась практично незмінною – 4255 осіб¹³². Цю стабільність можна пояснити тим, що у 90-ті рр. ХХ ст. таджиків не повертались на свою історичну батьківщину через громадянську війну, що мала дуже негативні наслідки для Таджикистану. Проте існує думка, що кількість таджиків в Україні може досягати 14 тис. осіб, в чому слід вбачати наслідки тієї ж громадянської війни в Таджикистані. Тому помітною подією в житті таджицької громади в Україні стало створення в 2000 р. українсько-таджицького товариства ім. А. Кримського¹³³.

З інших іраномовних етносів на території України, які походять з країн Близького та Середнього Сходу, слід виділити такі

народи: пуштуни (самоназва *пуштун*), або афганці, які належать до мусульман-сунітів та походять з Афганістану та Пакистану, – у 1989 р. в Україні їх було зареєстровано 360 осіб, а в 2001 р. – 1008 осіб; белуджі (самоназва *балуч*, *балоч*) – мусульмани-суніти, вихідці з Ірану, Афганістану та Пакистану, яких в Україні у 1989 р. було лише 45 осіб, а в 2001 р. – 31 особа; курди (самоназва *курд*), батьківщиною яких є території Ірану, Іраку, Сирії та Туреччини і які за релігією належать не тільки до мусульман сунітського та шіїтського напрямів, а й сповідують свою релігію – езідизм, – у 1989 р. курдів в Україні було 238 осіб, а в 2001 р. – 2088 осіб; таліші (самоназва *толиши*), які є нащадками іраномовних аборигенів Азербайджану і які частково належать до мусульман-сунітів та шіїтів, – у 1989 р. в Україні їх було 11 осіб, а в 2001 р. – 133 особи¹³⁴.

Таким чином, кількість представників мусульманських іраномовних народів з території Близького та Середнього Сходу – таджиків, пуштунів, белуджів, курдів – в Україні в 90-ті роки значно збільшилася через нестабільні політичні умови на їхній батьківщині. Насамперед це стосується громадянської війни в Таджикистані, диктатури талібів у Афганістані та американської окупації Афганістану, нестабільної ситуації на півночі Іраку та на південному сході Туреччини в місцях проживання курдів. З іншого боку, Україна стала східною сусідкою країн Євросоюзу і тому почала приваблювати мігрантів із не дуже стабільних в економічному відношенні країн Середнього Сходу.

На нашу думку, не варто поспішати зараховувати до числа мусульманського населення ту групу, яка під час переписів 1989 р. та 2001 р. була зазначена як “народи Індії та Пакистану”¹³⁵, через те що там може виявитися значна кількість прибічників індуїзму, сикхізму та інших релігій, але не ісламу.

В остаточному підсумку можна зазначити, що мусульманська громада України в етнічному аспекті є дуже строкатою – на території України зафіксовано представників майже сорока мусульманських народів. Проте серед більше ніж 400 тис. мусульман в Україні переважають тюркомовні етноси, і серед них насамперед

кримські татари (248193), поволзькі татари (73304) та азербайджанці (45176). Друге місце посідають в Україні народи північнокавказького походження, насамперед дагестанці та чеченці, які розмовляють мовами північнокавказької мовної сім'ї. За останні роки значно збільшилась кількість іраномовних мусульман з країн Середнього Сходу (перси, курди, пуштуни). Тільки кримські татари являють собою тубільне населення держави, але вони в основному повернулися з депортації протягом останніх двох десятиліть. Решта мусульманських народів, за винятком поволзьких татар, переважно з'явилися на території України як після Другої світової війни, так і після розпаду СРСР – під час загострення локальних конфліктів. Найбільш компактно мусульмани розселені в Автономній Республіці Крим, а також в південних та східних областях України, тобто у найбільш інтернаціональних

промислово-сільськогосподарських регіонах держави. Проте у Києві, як у столиці держави, мусульманський осередок також значно представлений.

Однак запропонована розробка проблеми є неповною, оскільки при аналізі ситуації насамперед залучалися дані офіційних переписів, які не завжди збігаються з даними консульських відділів посольств, Міністерства внутрішніх справ тощо. Через це ми не знаємо точну кількість мігрантів певних національностей, нам невідома кількість тих, хто має іноземне, а хто має українське громадянство і хто має тимчасовий статус біженців. Невідома точна кількість віруючих мусульман серед представників східних народів в Україні. Тому є сенс у майбутньому сконцентрувати увагу саме на цих аспектах проблеми, залучивши, крім даних офіційних переписів, інші джерела інформації.

¹ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – Київ, 1996.

² Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – Київ, 2003.

³ Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – Київ, 1998.

⁴ Наулко В.І. Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Київ, 2001; Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Київ, 2001.

⁵ Момрик А. Кавказька діаспора в Україні // Матеріали до української етнології. – 2004. – № 4 (7).

⁶ Хаяли Р.И. Возвращение крымских татар в Крым во второй половине 50-х – 80-х гг. XX столетия // Сходознавство. – №17–18. – Київ, 2002; Хаяли Р.И. Крымские татары в этническом составе населения Крымской АССР в период Второй мировой войны 1939–1944 гг. // Сходознавство. – №25–26. – Київ, 2004.

⁷ Алієва М. Утворення азербайджанської національної меншини в Україні та діяльність її національно-культурних товариств // Етнічна історія народів Європи – 2005. – №18.

⁸ Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України // Східний світ. – 2005. – №2.

⁹ Данилов С.І. Мусульмани України: соціально-географічний нарис // Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. – Київ, 2005. – С. 10–22.

¹⁰ Татары крымские // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 434–435.

¹¹ Рославцева Л.И. Крымскотатарский язык // Тюркские народы Крыма. – Москва, 2003. – С. 147–150.

¹² Рославцева Л.И. Антропологический облик // Тюркские народы Крыма. – Москва, 2003. – С. 150–152.

¹³ Татары крымские. – С. 435.

¹⁴ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 21.

¹⁵ Blau O. Über Volkstum und Sprache der Kumanen // Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft. – 1876. – Bd. 29. – S. 556–587.

¹⁶ Кондораки В. Подробное описание южного берега Крыма. – Николаев, 1867. – С. 34; Кондораки В.Х. Универсальное описание Крыма. – Т. I–II. – Ч. 1. – Николаев, 1873. – С. 159.

- ¹⁷ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Т. III. – Ч. I. – Санкт-Петербург, 1905. – С.тб 899–900; Васюков С. Крым и горные татары. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 14.
- ¹⁸ Брун Ф. Черноморье. – Т. II. – Одесса, 1880. – С. 241
- ¹⁹ Пономарьова І.С., Назар'єв Є. І. До питання формування етноніма “тат”, що побутує серед етнічних грецьких груп Українського Надазов'я // Сходознавство. – № 9–10. – Київ, 2000. – С. 199–205.
- ²⁰ Schütz E. The Tat People in the Crimea // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. – Т. XXXI. – Budapest, 1977.
- ²¹ Паллас. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793–1794 годах // ЗООИД. – Т. XII. – Одесса, 1881. – С. 151.
- ²² Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – Москва, 1973. – С. 46–49.
- ²³ Бушаков В. Етнонім татар у часі і просторі // Україна в минулому. – Вип. 8. – Київ–Львів, 1996. – С. 114–116.
- ²⁴ Minorsky V. Tat // E. Brill's First Encyclopaedia of Islam. 1913–1936. – Vol. VIII. – Lieden – New York – Copenhagen – Köln, 1987. – P. 698.
- ²⁵ Филоненко В.И. К вопросу о происхождении и значении слова «тат» // ИТОИАЭ. – Т. II (59). – Симферополь, 1928.
- ²⁶ Биярсланов М. Мурат Бей Биярсланов. Фирман Мухаммеда IV Митрополиту (крымско-му) Давиду, последовавший в 1062 году хиджры (в 1652 году хр. лет) // ИТУАК. – №7. – Симферополь, 1889. – С. 81; Хартихай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1866. – С. 210; Дашкевич Я.Р. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // IV сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 2000-й річниці християнства. – Київ, 2000. – С. 14.
- ²⁷ Сидоренко В.А. Формирование крымскотатарского народа // Тюркские народы Крыма. – Москва, 2003. – С. 143–147.
- ²⁸ Сидоренко В.А. Формирование крымскотатарского народа. – С. 143–147.
- ²⁹ Рославцева Л.И. Мусульманская культурная традиция в Крыму // Тюркские народы Крыма. – Москва, 2003. – С. 313–317.
- ³⁰ Рославцева Л.И. Мусульманская культурная традиция в Крыму. – С. 313.
- ³¹ Смирнов Н. Классовая база ислама в Крыму // Воинствующий атеизм. – 1931. – № 8–9. – С. 32–33.
- ³² Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Крым. – 1926. – № 2. – С. 143–144.
- ³³ Вологдин Б.П. К вопросу о численности населения в Крыму до завоевания его русскими // Крым. – 1927. – № 1(3). – С. 105.
- ³⁴ Короленко Б. Еміграція кримських татар до Туреччини після 1783 року: перша хвиля (1783–1803 рр.) // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – Київ, 2004. – С. 171.
- ³⁵ Там само. – С. 175.
- ³⁶ Маркевич А.И. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму. Часть первая // Известия АН СССР. – VII серия. Отделение гуманитарных наук. – 1928. – № 4–7. – С. 388.
- ³⁷ Короленко Б. Еміграція кримських татар до Туреччини після 1783 року... – С. 176.
- ³⁸ Рославцева Л.И. Мусульманская культурная традиция в Крыму. – С. 313.
- ³⁹ Центральный государственный архив Автономной Республики Крым (ЦГААРК). – Ф. Р-663. – Оп. 10. – Д. 823. – Л. 95–98.
- ⁴⁰ Ганкевич В.Ю., Белоглазов Р.Н. Крымскотатарское медресе. – Симферополь, 2002. – С. 67.
- ⁴¹ ЦГААРК. – Ф. Р-663. – Оп. 10. – Д. 1662. – Л. 1; Абдулаев И. Мечети Крыма // Голос Крыма. – 1997. – 1 августа.
- ⁴² Хаяли Р.И. Крымские татары в этническом составе населения Крымской АССР в период Второй мировой войны 1939–1944 гг. // Сходознавство. – № 25–26. – Київ, 2004.
- ⁴³ Наулко В.І. Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Київ, 2001. – С. 39.

⁴⁴ Степанов В.В. Крым и крымские татары: историческая демография и современная этнополитическая ситуация // Тюркские народы Крыма. – Москва, 2003. – С. 339–340.

⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6691. – Арк. 1–2; Хаяли Р.И. Возвращение крымских татар в Крым во второй половине 50-х – 80-х гг. XX столетия // Сходознавство. – № 17–18. – Київ, 2002.

⁴⁶ Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Київ, 2001. – С. 53.

⁴⁷ Степанов В.В. Крым и крымские татары: историческая демография и современная этнополитическая ситуация. – С. 340–357.

⁴⁸ Богомолов О., Данилов С. Розвиток та становлення ісламських інститутів в Україні. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. // Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти. – Київ, 2004. – С. 4.

⁴⁹ Мухамедова Р.Г., Федянович Т.П. Татары // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 433–434; Наулко В.І. Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Київ, 2001. – С. 38.

⁵⁰ Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Київ, 2001. – С. 48.

⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1821. – Арк. 10–11.

⁵² Сафаров. А. Про татарів на Україні // Східний світ. – 1928. – № 3–4.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр. Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998. – С. 117, 118, 120, 122–123, 132, 135, 152, 168–169, 173.

⁵⁵ Богомолов А., Бубенок О., Данилов С., Радивилов Д. Мусульманское образование в Украине (1918–1927 гг.): политико-правовые и организационно-институциональные аспекты // Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти. – Київ, 2004. – С. 107–117.

⁵⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2723. – Арк. 2–12.

⁵⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 956. – Арк. 3, 10, 12, 17, 27, 29, 31, 46, 55;

ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 213. – Арк. 31;

ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2169. – Арк. 2;

ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1064. – Арк. 3, 22–27.

⁵⁸ Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Київ, 2001. – С. 48.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6691. – Арк. 33–35.

⁶¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Київ, 2001. – С. 25;

Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – Київ, 2003. – С. 35.

⁶² Богомолов О., Данилов С. Розвиток та становлення ісламських інститутів в Україні. Кінець ХХ – початку ХХІ ст. // Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти. – Київ, 2004. – С. 6;

Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України // Східний світ. – 2005. – № 2. – С. 50–58.

⁶³ Башкиры // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 93.

⁶⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Москва, 1963. – С. 168.

⁶⁵ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – Київ, 1996. – С. 13.

⁶⁶ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Київ, 2001. – С. 23.

⁶⁷ Кафмышева Б.Х. Узбеки // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 466–469.

- ⁶⁸ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – Київ, 1996. – С. 142–145.
- ⁶⁹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Київ, 2001. – С. 25.
- ⁷⁰ Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – Київ, 2003. – С. 37.
- ⁷¹ Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 55–56.
- ⁷² Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 55; Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – С. 37.
- ⁷³ Аргынбаев Х., Исагулов О. Казахи // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 194–196.
- ⁷⁴ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 59.
- ⁷⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 25.
- ⁷⁶ Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – С. 26.
- ⁷⁷ Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 56–57.
- ⁷⁸ Васильева Г.П. Туркмены // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 458–461.
- ⁷⁹ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 134.
- ⁸⁰ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 25.
- ⁸¹ Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – С. 37.
- ⁸² Караев О.К. Киргизы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 215–218.
- ⁸³ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 63.
- ⁸⁴ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 24.
- ⁸⁵ Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – С. 63.
- ⁸⁶ Каракалпаки // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 202–203; Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 62; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 24.
- ⁸⁷ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 58, 63, 134, 142; Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 56–57.
- ⁸⁸ Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр. Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998. – С. 169.
- ⁸⁹ Решетов А.М. Уйгуры // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 471.
- ⁹⁰ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 145.
- ⁹¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 26.
- ⁹² Решетов А.М. Дунгане // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 159.
- ⁹³ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 40.
- ⁹⁴ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.
- ⁹⁵ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 133.
- ⁹⁶ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 25.
- ⁹⁷ Данилов С. Мусульмани України: соціально-географічний нарис. – С. 18.
- ⁹⁸ Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – С. 36.

⁹⁹ Еремеев Д.Е. Турки // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 457–458.

¹⁰⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1821. – Арк. 10.

¹⁰¹ Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 57.

¹⁰² Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 25

¹⁰³ Данилов С. Мусульмани України: соціально-географічний нарис. – С. 18; Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 56.

¹⁰⁴ Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 57.

¹⁰⁵ Логашева Б.Р. Азербайджанцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 42–45.

¹⁰⁶ Алієва М. Утворення азербайджанської національної меншини в Україні та діяльність її національно-культурних товариств // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – №18.

¹⁰⁷ Висловлюю подяку В. Скляру за надану інформацію.

¹⁰⁸ Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 53–55.

¹⁰⁹ Шаманов И.М. Карачаевцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 203; Смирнова Я.С. Балкарцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 84.

¹¹⁰ Смирнова Я.С. Адыгейцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 41–42; Бгажноков Б.Х., Смирнова Я.С. Кабардинцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 192–193; Смирнова Я.С. Черкесы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 504.

¹¹¹ Смирнова Я.С. Абхазы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 35–36.

¹¹² Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

¹¹³ Смирнова Я.С. // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 35.

¹¹⁴ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

¹¹⁵ Чеченцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 508–509.

¹¹⁶ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 168.

¹¹⁷ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 26.

¹¹⁸ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 56.

¹¹⁹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

¹²⁰ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 5, 6, 7, 39–40, 69, 73, 93, 121, 160; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23–26.

¹²¹ Родионов М.А. Арабы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 64–66.

¹²² Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 10.

¹²³ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23.

¹²⁴ Данилов С.І. Мусульмани України: соціально-географічний нарис. – Київ, 2005. – С. 18.

¹²⁵ Богомолов О., Данилов С. Розвиток та становлення ісламських інститутів в Україні. Кінець ХХ – початку ХХІ ст. – С. 4–5, 29–38; Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 50–52.

¹²⁶ Кисляков В.Н. Персы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва, 1988. – С. 359

¹²⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1821. – Арк. 10–11.

¹²⁸ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 95.

¹²⁹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 25.

¹³⁰ Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – С. 30.

¹³¹ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 122.

¹³² Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 25.

¹³³ Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. – С. 57.

¹³⁴ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 12, 13, 123; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 23–26.

¹³⁵ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – С. 25; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 25.